

О. М. Світлична

**ХУДОЖНЄ ЖИТТЯ
КАТЕРИНОСЛАВА –
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА
КІНЦЯ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ**

МОНОГРАФІЯ

Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2018

Світлична О. М.

С 24 Художнє життя Катеринослава – Дніпропетровська кінця XIX – XX століття: монографія / О. М. Світлична. – К. : Центр учбової літератури, 2018. – 192 с.

ISBN 978-617-673-823-7

У монографії вперше показано проведений комплексний аналіз художнього життя Катеринослава – Дніпропетровська кінця XIX – XX ст. У контексті художньої проблематики і загальнокультурних процесів часу розглянуто шляхи розвитку художньої освіти як важливого фактору формування мистецького середовища в місті, а також становлення приватного колекціонування творів мистецтва як основи музейної справи, проаналізовано виставкову діяльність і художню критику, виявлено її ціннісні критерії. На основі мистецтвознавчого аналізу творів образотворчого мистецтва визначені художньо-стилістичні особливості творчості місцевих художників-педагогів і їх вихованців, а також якісний рівень художніх колекцій міста.

У результаті проведеного дослідження вперше всебічно розкрито головні складові художнього життя Катеринослава – Дніпропетровська кінця XIX – XX ст. у їх взаємозв'язку із загальними процесами розвитку українського мистецтва.

Ключові слова: українське мистецтво, художнє життя, колекціонування, музеї, художні об'єднання, виставки, критика.

УДК 304(477)

ISBN 978-617-673-823-7

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ХУДОЖНЯ ОСВІТА	10
1.1. Становлення та розвиток мистецької освіти у Катеринославі в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.	10
1.2. Творчість художників-педагогів у контексті стильових зрушень доби	28
1.3. Формування мережі художньої освіти в місті в ХХ ст.	43
1.4. Від соцреалізму до опозиції у творчості педагогів та вихованців ДДХУ	52
РОЗДІЛ 2. МУЗЕЙНЕ БУДІВНИЦТВО, ВИСТАВКИ ТА ХУДОЖНЯ КРИТИКА	72
2.1. Приватне колекціонування як передумова створення музейної справи в місті	72
2.2. Шляхи комплектування та особливості колекцій Дніпропетровського художнього музею	80
2.3. Роль виставкової діяльності передвижників у розвитку художнього життя Катеринослава	92
2.4. Новітні художні течії в оцінці місцевої критики	104
2.5. Художній процес ХХ ст. в Катеринославі – Дніпропетровську у відображенні періодичних видань	119
ВИСНОВКИ	143
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	148
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	179
АЛЬБОМ	180
Перелік ілюстрацій	180

ВСТУП

Художнє життя Катеринослава – Дніпропетровська другої половини ХІХ – ХХ ст. – невід’ємна складова художньої культури України, що відбиває не лише загальні закономірності її розвитку, а й особливості сформованої в регіоні художньої свідомості. За сучасних умов з їх різноманіттям стилістичних тенденцій, напрямків і концепцій аналіз творчих процесів минулих періодів уявляється принципово актуальним не тільки тому, що допоможе вималювати цілісну картину художнього процесу в країні та виявити своєрідність місцевої, локальної культури, а й розкрити роль мистецьких традицій в періоди докорінних зрушень у суспільній свідомості протягом другої половини ХІХ – ХХ ст., що надзвичайно важливо нині за різкої зміни координат і орієнтирів культурного розвитку.

З іншого боку, історія художнього життя у Катеринославі – Дніпропетровську досить наочно ілюструє особливості імперської політики різних режимів, результатом якої став величезний розрив у загальному культурному розвитку столичних та провінційних міст країни, у зв’язку з чим вважаємо за потрібне, крім іншого, акцентувати увагу на цьому аспекті дослідження.

Заснований 1776 року Катеринослав, за задумом намісника російської імператриці Катерини ІІ у Новоросійському краї князя Г.Потьомкіна, повинен був стати не тільки одним з форпостів Новоросії (поряд із новоствореними в той же час Херсоном (1778), Севастополем (1783), Миколаєвом (1788), Одесою (1794) та ін.), а й своєрідним покажчиком просвітництва на південних землях. З цією метою імператриця вирішила указами від 4 вересня 1784 р. «... основать университет, в котором не только науки, но и художества преподаваемы быть должны, как для верных наших подданных, так и для соседственных нам, наипаче же для единовѣрных наших» [233, с. 227], а від 13 жовтня 1786 р. розпорядилася про утримання всіх університетських структур від доходів губернії. Проте здійсненню планів існування та розвитку вищого навчального закладу перешкоджав брак державних та губернських коштів в периферійних містах імперії. «Паперовий» університет проіснував тільки п’ять років (1790-1795). До того ж смерть в 1791 р. головного натхненника заснування «південної столиці» Г.Потьомкіна, а також вступ на престол Павла І після смерті імператриці у 1796 р. не сприяли реалі-

зації її проєктів: фінансування будівництва і розвиток міста, названого на честь Катерини II, припинилися майже на століття.

Натомість швидкими темпами розвивалися стратегічні чорноморські міста-порти: Миколаїв – центр суднобудування Чорноморського флоту, Одеса – центр усієї південноросійської торгівлі і т.д. Вигідні географічні та кліматичні умови «південних морських воріт» імперії перетворили в середині XIX ст. Одесу на одне з найкрупніших міст, населення якої швидко зросло до 114 тис. осіб (для порівняння – тільки п'ять українських міст в цей час мали населення понад 50 тис. осіб, серед них Київ (71 тис.), Львів (54 тис.), Харків (50 тис.). «Столиця» морського торгового флоту Російської імперії – Одеса набула великої ваги як найбільший порт на півдні України, транзитний пункт у зовнішній торгівлі всієї імперії. Крім того, саме в Одесі засновується один з найстаріших музеїв України – Одеський музей старожитностей (1825) та Одеське товариство історії та старожитностей (1839), серед п'яти засновників якого були і відомі катеринославські діячі культури А.Фабр та О.Поль. З цим товариством в кінці XIX ст. активно співпрацював відомий історик мистецтва Н.Кондаков, який у 1871-1888 рр. викладав у Новоросійському (Одеському) університеті, заснованому одного року з міською рисувальною школою (1865), що знаходилася під особистим опікуванням Великого князя Володимира. Статус Одеси як університетського центру, до того ж морського порту з його прискореним економічним розвитком, увага з боку царської сім'ї та вищої влади сприяли і його інтенсивному культурному піднесенню у досліджуваний період у порівнянні з іншими містами так званого Новоросійського краю, включаючи Катеринослав, який тільки з відкриттям залізниці (1884) та металургійних заводів (1890-ті) на межі XIX і XX ст. почав перетворюватися на важливий промисловий і культурний центр Наддніпрянського регіону.

У 1899 р. в Катеринославі відкрито перший вищий навчальний заклад – Гірниче училище. На початку XX ст. було засновано Катеринославське Наукове товариство (1901), історико-археологічний та етнографічний музей ім. О.М.Поля (1902), очолити який запросили професора Московського університету Д.Яворницького, філію Московського Імператорського російського технічного товариства (1902), почали роботу художньо-артистичне товариство (1908), Катеринославська філія Стrogанівського художньо-промислового учи-

лища – художньо-ремісничка навчальна майстерня О.Долгової (1907), художньо-технічні курси при художній комісії Наукового товариства (1909), архітектурно-художні курси (1910). На початку ХХ ст. працював уродженець місцевого краю Д.Сахненко, якого сьогодні історики називають піонером українського кіно.

Втім у період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Катеринослав у розвитку свого художнього життя певною мірою перегукувався, а певною – і відставав від процесів, що відбувалися ще в одному крупному культурному осередку України – Харкові, який на той час перетворювався з транзитного на промисловий центр. Політичні цілі «російської корони», спрямовані на денационалізацію та асиміляцію України, в цьому порубіжному з російськими землями місті втілювалися, зокрема, через культурну програму, запроваджену ще з другої половини ХVІІІ ст.: створення класів малювання, а також архітектури при Харківському колегіумі. Серед українських міст, що увійшли до складу Російської імперії, Харків першим був удостоєний честі відкрити університет (1805), що не могло не позначитися на його подальшому культурному розвитку. З 1869 р. тут впродовж 27 років працювала приватна рисувальна школа М.Раєвської-Іванової – навчальний заклад художньо-промислового напрямку, що став справжнім центром художнього життя в місті. Було створено перший в Україні художньо-промисловий музей (1886), демонструвалися виставки, діяли професійні об'єднання митців, народжувалася художня критика. У 1912 р. було створено одне з перших в Україні художніх училищ, підпорядкованих Санкт-Петербурзькій академії мистецтв.

Суттєвий злам в структурі художнього життя Києва у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., перш за все, багато в чому спричинений впливом ідей і спрямуванням творчості Т.Шевченка та його послідовників на формування національної художньої культури. Вчені Київського університету (заснованого 1834 р.), як і Харківського, науково обґрунтували своєрідність українського народу, його культури. Як і у Харківському університеті, тут формується мистецтвознавча школа. Особливо важливою у піднесенні художньої культури Києва стала діяльність А.Прахова, зокрема, його керівництво внутрішнім оздобленням двох київських святинь – середньовічної Кирилівської церкви та пам'ятки другої половини ХІХ ст. – Володимирського собору. Розгорталася приватне колекціонування та фо-

рмування музейних зібрань творів образотворчого мистецтва. Важливим, основоположним елементом не тільки у розвитку художнього життя регіону, а й у формуванні національної художньої культури стало заснування Київської рисувальної школи М.Мурашка (1875), а пізніше – Київського художнього училища (1901). Вихованці цих навчальних закладів, як і у Харкові, Одесі, продовживши освіту в академіях Санкт-Петербурга, Кракова, Парижа, ставали представниками національної творчої інтелігенції, що поступово стверджувала й укріплювала свої позиції. Ті з них, що розпочинали творче життя на межі XIX і XX ст., належали до генерації, що здійснювала переворот у художньому мисленні, ставши носіями нових авангардних ідей. Явище, яке пізніше отримало визнання у світі як «український авангард», своїм виникненням зобов'язане представникам різних регіональних шкіл, що сформувалися в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Особлива роль у згуртуванні української творчої інтелігенції належала Львову, де хвиля національного Відродження на межі XIX і XX ст. стала міцним поштовхом в активізації художнього життя Галичини, що входила до складу Австро-Угорської імперії. «Український національно-культурний рух, центром якого тоді став Львів, – відзначала Л.Соколюк, – мав міцну ідейно-політичну спорідненість з національно-визвольними рухами, що охопили Європу в XIX ст.» Піднесення художнього і взагалі культурного життя у Львові спостерігається з відновленням діяльності Львівського університету (1784), заснованого ще у XVII ст., зі створенням першого в регіоні українського мистецького об'єднання «Товариства для розвою руської штуки», активізацією діяльності Товариства імені Шевченка, очоленого М.Грушевським і перетвореного на наукове [318, с. 9]. Діяльність саме цього товариства в кінці XIX – на початку XX ст. була спрямована, крім іншого, на відродження національних традицій серед інтелігенції різних регіонів України.

Навіть такий короткий огляд показує, що з другої половини XIX ст., художнє життя в Україні помітно поживляється і в різних її культурних центрах мало як спільні особливості, так і регіональну специфіку. Спільність перш за все простежується в характері соціально-політичних умов, в яких розвивалося українське мистецтво в залежності від розділу українських земель між Російською та Австро-Угорською імперіями, централізацією влади в них та спрямовані-

стю зусиль на розвиток, перш за все, столичної культури, де зосереджується вища мистецька освіта, художні музеї та цінності. Столичне середовище притягує таланти з периферії, які часто там і залишаються. Україна в своєму культурному розвитку перетворюється на провінцію. Але процеси, пов'язані зі зростанням національно-визвольного руху у другій половині XIX ст., захоплювали і Україну, ставили цю провінцію перед необхідністю становлення своєї художньої школи, відродження національної культури та художнього життя, як її частини.

Дніпропетровськ не залишився осторонь цих процесів, хоча протікали вони тут інакше, ніж в Києві, Харкові, Львові, Одесі. Про визнання науково-культурного авторитету Катеринослава, досягнень вчених міста в різних галузях гуманітарних знань, свідчить проведення тут у 1905 р. XIII археологічного з'їзду, а успіх Південноросійської сільськогосподарської, промислової, кустарної виставки, що відбулася у 1910 р., закріпив за містом статус розвиненого і сучасного. Напередодні державного перевороту в Росії у 1917 р. Катеринослав займав сьоме місце серед найрозвиненіших міст імперії.

Втім на новому історичному витку, що супроводжувався ралючими революційними зсувами, пов'язаними з подіями громадянської війни та державними перетвореннями, на авансцену політичного і культурного життя в Україні вийшло інше важливе промислове місто (географічно ближче розташоване до Москви) – Харків – перша столиця пролетарської радянської України (1919–1934). Тут вирували пошуки нових мистецьких форм, відбувалися кардинальні зміни у всіх проявах художнього життя, підвалини якого склалися у попередній період. Відповідно до запитів нової «пролетарської» епохи створювалася вища мистецька освіта, розгорталося музейне будівництво, літературні й мистецькі дискусії, працював славнозвісний театр «Березіль» на чолі з Лесем Курбасом. Харків ставав важливим центром авангардного руху і, особливо, в проявах його останньої стадії в Україні – часів конструктивістських експериментів. Надзвичайно активним зі своїми регіональними особливостями в цей період було і художнє життя в Києві та Одесі.

Катеринослав (з 1926 р. Дніпропетровськ) на початку 1920-х багато в чому втратив у своєму економічному і культурному розвитку. Населення міста скоротилося майже вдвічі: з 225,5 тис. осіб у 1915 р. до 123 тис. у 1923 р. Втім до середини 1930-х досить потуж-

ний промисловий потенціал Дніпропетровська вдалося відновити. Вигідне географічне і стратегічне розташування міста, а також чергове скорочення населення після Другої світової війни стали головними чинниками, що зумовили розміщення в місті виробництва стратегічного озброєння. З 1950-х рр. і до отримання країною незалежності місто було важливим центром воєнно-промислового комплексу радянської імперії, а значить у прямому сенсі «закритим» містом. Атмосфера секретності та закритості від «шкідливого» інкомислення панувала в першу чергу в ідеологічній сфері, що спрацьовувало навіть за часів короткострокової «відлиги» 1960-х р.

З набуттям Україною незалежності і початком нового періоду розбудови національної культури та художнього життя як її частини мало що змінилося у співвідношенні «столиця» – «провінція», що багато в чому пояснюється інертністю існування адміністративно-командної моделі тоталітарного режиму радянських часів з пріоритетом жорсткої централізації.

Таким чином, розрізнені факти та явища художнього життя Катеринослава-Дніпропетровська, які раніше залишалися в тіні гучніших подій у цій сфері в інших значних мистецьких центрах України, необхідно об'єднати в цілісну картину для усвідомлення загальних і специфічних тенденцій розвитку української художньої культури, багато в чому спричинених регіональними особливостями та умовами, в яких створюється та розвивається образотворче мистецтво і знаходить свій шлях до адресата. Існує необхідність не лише вивчення розвиненості художньої творчості і процесу професіоналізації цієї галузі в даних територіальних межах, а й більш загальних проблем, як-то «столиця» й «провінція» в художній культурі, становлення регіональних художніх шкіл в мистецтві, формування національної художньої культури, що є виразом духовної спільності нації, своєрідності художнього мислення українського народу. Все це і зумовлює актуальність обраної теми.

Відсутність в українському мистецтвознавстві спеціальної ґрунтовної розвідки з порушених проблем як в теоретичному, так і в інформаційному аспектах стала одним з головних факторів при визначенні тематичної спрямованості даного дослідження.